

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ (НОВІТНІЙ ПЕРІОД)

УДК 94(100)«1914/19»

Олександр СИЧ

Про зміни в суспільній свідомості європейського суспільства після Першої світової війни

100 років тому закінчилася Перша світова війна, яка підвела ризик під цілим – понад сторічним – етапом історії європейської цивілізації. Після, за висловом О. І. Герцена, «землетрусу Французької революції» XVIII ст. і зумовлених нею потрясінь, після періоду наполеонівських війн вона вийшла, як уявлялося тоді багатьом, на шлях поступового й невідомого прогресу як в галузі промислового виробництва, науки і техніки, так і в царині пізнання законів природи та соціуму. Здавалося, ніщо не перешкоджатиме людям, озброєним методами наукового пізнання, вдосконалювати себе і суспільство, робити оточуючий світ все кращим і справедливішим. Ідея всемогутності розуму, породжена добою Просвітництва, набула такого поширення, що стала, по суті, загальною. За словами одного з найбільш знаних істориків XX ст. британця Еріка Гобсбаума: «В останні 150 років до початку Першої світової війни в освіченому світському західному середовищі не було сумнівів у тому, що цивілізація невблаганно рухається до кращого майбутнього, швидше або повільніше, з перервами чи без»¹.

© Сич О.

Друкється за: Про зміни в суспільній свідомості європейського суспільства після Першої світової війни. *Велика війна 1914 - 1918: витоки, характер, наслідки: Монографія* / Наукова редакція д.і.н. проф. С. С. Трояна. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 426 - 440.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Це й зумовило таку характерну особливість суспільної свідомості початку ХХ ст. як тверду переконаність, навіть віру в невимірність поступу людства і, відповідно, безмежний оптимізм щодо чудових перспектив майбутнього, яке, згідно загальним переконанням і сподіванням, повинно було бути безумовно щасливим, мирним, заможним. Блискучі наукові відкриття, ідеї та винаходи, нові течії в мистецтві, літературі, музиці відображали загальний оптимістичний настрій, що панував у західному суспільстві на межі ХІХ – ХХ ст.

Війна 1914-1918 рр. поховала ці сподівання, бо «фактично зруйнувала оптимістичну культуру Європи, зім'яла всі досягнення сторіччя післенаполеонівського світу, зробила насильство легітимним знаряддям вирішення міжнародних суперечок та інструментом соціальних змін»². Це стало справжнім потрясінням, особливо для народів провідних європейських країн, які насолоджувалися спокійним і комфортним життям під час *Belle Époque*. Перший канцлер ФРН Конрад Аденауер, пригадуючи ті часи, якось сказав, що до 1914 р. люди не знали, що таке страх, але після цього року з їхнього життя зникли безпека і спокій. Російський історик Ан. Уткін слушно зауважив: «Найболючішим «пробудженням» світового співтовариства, яке повірило в безмежний прогрес, була Перша світова війна. Вона зруйнувала три великі ілюзії: що гуманізм – природний стан людства і людини; що попереду неминуче зближення народів, які відмовляються від націоналістичного самоствердження; що наука – це абсолютне благо для людства, що оволодіває нею»³. Завдані нею руйнування, страждання і загибель людей досягли таких жахливих масштабів, що це вкрай негативно позначилося на людській психіці, моральних настановах, суспільних ідеалах. Професор Джон Вейс з Нью-Йорку свого часу вірно зазначив: «Травма десятків мільйонів смертей і каліцтв у першу світову війну зачепила майже кожну сім'ю в Європі та радикально змінила європейське суспільство і політичне життя на ціле покоління і навіть більше»⁴.

Справді, здавалося, що війна струснула самий фундамент тодішньої цивілізації, глибоко вразила свідомість усього суспільства, покалічила долі десятків мільйонів людей. Е. Гобсбаум, вважаючи світову війну 1914 – 1918 рр. «першим ак-

том великої трагедії ХХ століття»⁵, констатував: «Занадто багато європейців пережили у Великій війні відчуття Армагедону»⁶. Мабуть, одним із перших, хто відчув і оцінив катастрофічність цієї війни для європейського суспільства, був відомий французький письменник і громадський діяч Ромен Роллан, який вже на початку серпня 1914-го зробив у своєму щоденнику такий запис: «Я спустошений. Хотілося б померти. Це жахливо - жити серед цього божевільного людства й безсило спостерігати руйнування цивілізації. Ця європейська війна – найстрашніша історична катастрофа за останні століття, це крах наших найсвятіших надій на людське братерство»⁷. Ще під час війни австрійський інтелектуал Карл Краус написав твір з вельми промовистою назвою – «Останні дні людства», розгледівши у ній крах усієї буржуазно-ліберальної цивілізації ХІХ століття.

Цікаве свідчення свого психологічного стану залишив нам німецький письменник і мислитель, учасник Першої світової Ернст Юнгер: «Обмірковую, чому відчував себе після Першої світової війни більш розгубленим, послабленим, морально розчавленим, ніж після Другої, хоча катастрофа останньої була в сотні разів жахливішою. Напевно тому, що Перша влучила своїм вибухом у наші найглибші начала, у самий фундамент нашого тогочасного буття»⁸. Влучно й водночас образно охарактеризував стан тодішнього європейського суспільства і британський письменник-фантаст Герберт Уеллс: «Світ західноєвропейських цивілізацій у перші роки після закінчення світової війни нагадував людину, якій надто недбало зробили життєво важливу хірургічну операцію й яка ще достеменно не знає, чи житиме вона або ж незабаром впаде і помре. Це був вражений і приголомшений світ»⁹.

У свідомості, душах, пам'яті цілих поколінь вона залишилася назавжди. Один з видатних психологів ХХ ст., швейцарський психолог і психіатр Карл Юнг, описуючи сон, який наснився йому в 1926 р., згадував: «Сон виказував, що у моїй підсвідомості війна не скінчилася: у моїй психіці вона триватиме завжди, оскільки дійсно не покидає як мого, так і внутрішнього ества усіх нас»¹⁰. Справді, це відчуття було притаманним усьому поколінню, що пройшло крізь пекло Першої світової.

У суспільних настроях стався глибокий злам: оптимізм поступився місцем всеохоплюючому песимізму, невірі в щасливе майбутнє та справедливості суспільних порядків. Люди не могли збагнути, як в Європі – колисці західної цивілізації – могла статися така масова, величезна різанина, а досягнення людського розуму й науки використані для винаходу й застосування таких видів зброї, як вогнемети, гази, міномети, танки, аероплани, підводні човни тощо, призначення яких суперечило самій сутності гуманізму (одній із підвалин модерного європейського суспільства), а саме: вбивати більше та вбивати ефективніше тих, хто вважав себе «гомо сапієнс». Один з найяскравіших представників літератури так званого «втраченого покоління» Е. М. Ремарк у своєму знаменитому романі «На Західному фронті без змін» дуже точно передав ці настрої: «...Яке ж безглуздя все те, що написано, зроблено, передумано людством, коли можливі такі речі! Яке ж усе брехливе й нікчемне, коли тисячолітня цивілізація не змогла запобігти тому, щоб пролилися ці річки крові, коли вона допустила існування сотень тисяч отаких катівень»¹¹.

Тому характерною рисою суспільної свідомості в Європі стало відчуття занепаду, загибелі європейської цивілізації, безвиході в розвитку людства. Набули популярності твори Ніцше, який твердив, що західна цивілізація втратила свою творчу силу, а також пророкування та заяви про її скорий і неминучий крах, що належали сучасникам «Великої війни», як почали називати війну 1914 – 1918 рр. Можна пригадати назви книжок на кшталт «Європа над прірвою», «Трагедія Європи», «Виродження Європи» (автором яких був італійський політик і державний діяч Франческо Нітті). Своєрідним маніфестом цих нових умонастроїв, нового світосприймання можна вважати і відомий твір німецького історика Освальда Шпенглера «Присмерк Європи», що став надзвичайно популярним у перші післявоєнні роки.

Відчуття занепаду або принаймні глибокої кризи європейської цивілізації, що стало властивим для самосвідомості насамперед інтелектуальної еліти, віддзеркалило ще один далекосяжний наслідок війни – початок занепаду такого феномену, як європоцентризм.

Як відомо, у добу Нового часу Європа стала центром економічного, політичного, соціального, інтелектуального та технологічного поступу людства. Саме західноєвропейський культурно-історичний тип розвитку, який характеризувався особливим динамізмом, вперше в історії створив індустріальне суспільство. Вражаючі економічні, технологічні, воєнні, інтелектуальні досягнення дали йому можливість протягом чотирьох століть бути лідером у царині суспільного прогресу й визначати магістральні напрямки та форми світового розвитку, а його цивілізаційний досвід переймався – добровільно чи під тиском – іншими країнами та регіонами. Однак після «Великої війни» поширені в попередній період уявлення про європейську цивілізацію як найвище досягнення світової культури, що уособлює силу, добробут, інтелект і взагалі прогрес усього людства, були піддані серйозному сумніву й навіть тотальному запереченню. «В свідомості інших рас, – писав французький політичний діяч Альбер-П'єр Сарро в 1931 році, – війна завдала жахливого удару цивілізації, яку європейці з гордістю вважали найвищою цінністю, але в ім'я якої чотири роки жорстоко знищували один одного»¹².

Дискредитація Європи, яка виявилася неспроможною запобігти виникненню катастрофи 1914 року, мала далекосяжні наслідки в очах як неєвропейських народів, так і самих європейців.

Автор цікавого дослідження про західну цивілізацію Роджер Осборн також писав: «Перша світова війна поклала край вірі європейських націй у свою богом дану перевагу й «природний» прогрес; також вона показала безпідставність присвоєння ними морального права керувати іншими...»¹³ [9, с. 643]. Знаний британський воєнний історик Джон Кіган був ще категоричнішим у своїх висновках: «Європа перестала існувати як центр світової цивілізації»¹⁴.

Друга важлива зміна, що відбулася в суспільній свідомості європейського суспільства, пов'язана з відмовою від «культу Розуму» та запереченням ідеї прогресу взагалі. Поширеним перед війною уявленням про всемогутність людського розуму та апології розумної діяльності людини, що незаперечно приносить користь суспільству, було завдано нищівного уда-

ру, бо війну можна було теж сприймати як «розумну», тобто раціонально організовану, як усвідомлену діяльність мільйонів людей, спрямовану на взаємне знищення. З огляду на це, багато людей задавалися питанням: чи слід вважати прогресом попередній розвиток людства, якщо він призвів до катастрофи 1914 – 1918 рр.? Недивно, що в 1920 р. такий поважний англійський історик як Дж. Б. Бьюрі видав книгу «Ідея прогресу», де сповістив... про її смерть. Треба сказати, що він був не поодиноким у таких твердженнях. Тому відомий американський автор Пол Джонсон вірно зазначив: «Те, що вбило ідею організованого (на відміну від анархічного) прогресу, була абсолютна страхітливність діянь, що звершила цивілізована Європа за останні чотири роки»¹⁵.

Звідси стає зрозумілим поширення в післявоєнні роки в суспільній свідомості ірраціоналізму, тобто невіри в можливості людського розуму, в тому числі як засобу пізнання та перетворення світу, а також тяжіння до містики. Цьому сприяла ще одна обставина, а саме наукові відкриття (насамперед відносність часу і простору, доведена Ейнштейном, і «принцип невизначеності», сформульований Гейзенбергом), що підірвали притаманні XIX ст. уявлення про раціональну організацію Всесвіту і людства. Класична філософія, що ґрунтувалася на раціональному (розумному) поясненні світу й людської природи, почала втрачати своїх прихильників і позиції в суспільствознавстві, натомість набули неабиякої популярності філософські системи, речники яких (наприклад, Анрі Бергсон) стверджували, що для розуміння оточуючої дійсності інтуїція, воля, життєвий запал, індивідуальний або релігійний досвід важливіші за раціональне (розумне) і наукове мислення. Саме цим пояснюється громадське визнання фрейдизму, автор якого дійшов висновку, що головну роль у житті людини відіграють комплекси позасвідомих потягів і мотивацій – стремління її до самоствердження, сексуальні нахили тощо.

Певні зрушення в суспільній свідомості відбулися і щодо релігії. З одного боку, двадцять роки стали свідками подальшого спаду релігійної віри, особливо серед освічених людей, з другого, втрата віри в людський розум і прогрес людства зумовили поновлення інтересу до релігійного (християнського)

сприйняття світу, бо після жахів світової війни чимало людей, як влучно зауважив англійський романіст Грем Грін, «почали вірити в небеса, тому що повірили в пекло»¹⁶. Праці Альбера Швейцера, Карла Барта, Габрієля Марселя, Жана Марітена знайшли свого читача.

Потрясіння, яких зазнали мільйони людей за час війни, в поєднанні з нездійсненністю гасел і обіцянок, заради яких були принесені величезні жертви, спричинилися до загального знецінення моральних норм і навіть їх заперечення. У вирі війни, що перетворилася в організовану гігантську бійню, знеособлюючи мільйони кращих представників людського роду, та перетворюючи їх на «гарматне м'ясо», фактично загинула традиційна система усталених моральних цінностей, безглуздими виглядали її офіційно проголошені цілі.

Люди відчували себе страшенно скривдженими, особливо фронтовики, більшість яких могла б сказати: «Нас зрадили!». Тому, за виразом вже згаданого Д. Вейса, «революційне неприйняття норм минулого стало повсюдним і звичайним в усіх сферах суспільства і культури»¹⁷. Душевний стан тих, хто пройшов війну, вдало змалював у внутрішньому монолозі одного з персонажів своєї відомої «Саги про Форсайтів» такий визнаний майстер реалізму як Джон Голсуорсі: «Я стільки часу жив серед жахів і смертей, я бачив людей у такому неприкрашеному вигляді, я так нещадно виганяв із своїх думок будь-яку надію, що в мене тепер ніколи не може бути ні найменшої поваги до теорій, обіцянок, умовностей, моралі та принципів. Я надто зненавидів людей, які копалися в усіх цих мудрованнях, поки я копався у бруді й крові. Ілюзії кінчилися. Ніяка релігія, ніяка філософія мене не задовольняють – слова, і тільки слова. Я все ще зберіг здоровий глузд – і не особливо цьому радий... Я небезпечний, але не так небезпечний, як ті, хто торгує словами, принципами, теоріями, усілякою фанатичною маячню за рахунок крові та поту інших людей» (переклад автора статті)¹⁸.

Література та мистецтво післявоєнного часу, здавалося, більш ніж коли-небудь заперечували існуюче суспільство і традиційні норми поведінки¹⁹. У творах письменників «втраченого покоління», чие становлення як художників припало на роки війни, зустрічаємо свого роду вирок тогочасно-

му суспільству. Тому недивно, що саме вони найбільш гостро відчували й віддзеркалили той злам цінностей, що стався внаслідок війни. Повернення до рутини повсякденного життя, яке здавалося ще більш тьмяним, сірим, одноманітним, ніж до війни, яке до того ж ускладнювалося безробіттям, інфляцією, дорожнечою та іншими економічними негараздами, а також і байдужістю влади, що забула про обіцяну «вдячність захисникам вітчизни», сприймалося багатьма фронтовиками як жахлива несправедливість, знуцання, насміх над здоровим глуздом, стражданнями й принесеними жертвами, проте, як і над ілюзіями та надіями, пов'язаними із закінченням війни. Звідси поява в масовій психології західного суспільства відчуття глибокого розчарування й душевної спустошеності. Ось як писав про це такий яскравий представник зазначеного літературного напрямку як Е.-М. Ремарк у романі «Три товариша»: «Ми хотіли вирушити в похід проти брехні, егоїзму, жадоби й душевної інертності... Але що з цього вийшло? Все стало брехнею, забулося. А хто не міг забути, тому залишилися тільки безсилля, розпач, байдужість і горілка. Часи великих мрій, мрій людських і навіть суто чоловічих канули в небуття. Триумфували заповзятливі. Корупція. Злидні»²⁰.

Відомі гамлетівські слова (в українському перекладі – «звихнувся час», у російському – «распалась связь времен») дуже точно характеризують духовний стан післявоєнного суспільства. Усвідомлення того, що страждання й жертви війни були, вочевидь, марними, а світ, що народжувався, аж ніяк не виглядав кращим, - все це зумовило небачене сум'яття в душах і свідомості людей, розлад суспільства з самим собою, втрату світоглядних орієнтирів і важку моральну кризу. Колишнього, довоєнного світу з його усталеними нормами і уявленнями вже не було, проте, навіть якби він існував, ті, хто повернувся з війни, були б нездатні в ньому жити, не без підстав вважаючи його цінності наскрізь фальшивими. Однак вони, у переважній своїй більшості, не змогли знайти свого місця і в новому, післявоєнному суспільстві, холодному і байдужому до їхніх переживань і досвіду. Зрозуміло, що колишні ветерани війни були вороже налаштовані до цього суспільства, не сприймали його мо-

раль, не поділяли запропоновані ідеали. Ремарк спромігся відбити їх почуття в одному реченні: «Минуле ви ненавидите, сучасне – зневажаєте, а до майбутнього вам байдуже»²¹. З іншого боку, молодь 20-х із зневагою ставилася до попереднього покоління, вважаючи його відповідальним за виникнення й тривале ведення війни, а тому, в свою чергу, також вдалося до тотального заперечення всіх минулих цінностей і норм. В суспільній свідомості виникло дуже болісне відчуття розірваності світу, і це, можливо, один з найстрашніших наслідків першої світової війни. П. Джонсон з цього приводу писав: «На початку Двадцятих на побутовому рівні почала утверджуватися істина, що нема нічого абсолютного: ні часу й простору, ні добра й зла, ні пізнання, ні навіть цінностей... У тому, що настала неувяллена, безпрецедентна моральна деградація, не можна було сумніватися, якщо дивитися на факти»²².

Отже, відчуття духовної кризи було, мабуть, найсуттєвішою ознакою суспільної свідомості й суспільного життя 1920-х років. Це дуже добре відобразила художня література, будучи своєрідним індикатором суспільних настроїв і тенденцій розвитку культури. Загальний інтелектуальний клімат, просякнутий песимізмом і відчуженістю, зневірою й почуттям тривоги, став об'єктом уваги й творчих пошуків як з боку вже визнаних майстрів реалістичного жанру, так і представників модерністського напрямку в літературі.

Серед останніх найбільш відомими були француз Марсель Пруст, який намагався показати недостовірність і відносність уявлень людини про себе і світ, розхитанність і нестійкість самого суспільства, де вона живе; австрієць Франц Кафка, який талановито передав трагічне безсилля й приреченість «маленької людини» перед жорстокістю і безглуздістю тогочасного суспільного ладу, його законів, звичаїв, моралі; ірландець Джеймс Джойс, який у своєму романі «Улісс» розвінчав моральні цінності, притаманні суспільству XIX – початку XX ст. Відчуття духовного тупика, в який потрапила європейська спільнота, добре відображено в поемі Томаса Еліота «Безплідна земля», де також підкреслюється вичерпаність творчої енергії людства, а цикл віршів «Порожні люди» закріпив за ним славу

«поета відчаю», народженого Першою світовою. На думку деяких істориків, ніхто краще не змалював той стан розгубленості та невизначеності, що охопили європейське суспільство, ніж французький поет і критик Поль Валері, який на початку 1920-х років написав: «Сумнів і безлад в нас і з нами»²³.

Взагалі, модернізм був складним феноменом, який виник ще до війни 1914 – 1918 рр., причому він був явищем не тільки мистецтва, але й суспільного життя. Його можна розглядати як своєрідний інтелектуальний виклик багатьох талановитих художників офіційним естетичним смакам, в якому поєдналися професійний і соціальний протести проти усталених традицій і норм буржуазного суспільства в цілому. Саме внаслідок і після світової війни «модернізм набув того радикального політичного виміру, якого йому досі бракувало, і те відчуття зруйнованого світу, на якому він збирався будувати новий»²⁴. На жаль, рішуче пориваючи з традиціями минулого, зробивши змістом своєї творчості руйнацію загальноприйнятого мистецтва та усталених естетичних канонів, модерністи не змогли запропонувати чогось позитивного, конструктивного, надихаючого. Характеризуючи долю модернізму після «Великої війни», канадський історик Модріс Екстейнс мав рацію, зазначивши: «Потяг творити і потяг руйнувати помінялися місцями. Потяг руйнувати посилювався; потяг творити все більше і більше ставав абстрактним. Зрештою абстракції перетворилися в божевілья, і все, що залишилося, було руйнування»²⁵.

Серед змін, що сталися в суспільній свідомості після світової війни, слід відзначити і переоцінку нібито безумовно позитивної – як здавалося раніше – ролі науки і технічного прогресу. Прийшло усвідомлення, що ні з чим незрівняна жорстокість війни значною мірою визначалася використанням досягнень науки й передових технологій²⁶. І, мабуть, першим недвозначним попередженням проти уяви, що науковий прогрес обов'язково веде до кращого, більш раціонально організованого світу, стала книга англійського письменника Олдоса Хакслі (до речі, онука відомого біолога-дарвініста ХІХ ст. Гекслі) «Чудовий новий світ», що була написана в жанрі «антиутопії» в 1932 р. У ній з великою силою й переконливістю він змалював внутрішню порожнечу, що може супроводжува-

ти життя, яке повністю організовано, точніше заорганізовано, позбавлено будь-яких емоційних переживань і ускладнень і в якому всі права вибору, прийняття рішень тощо втрачені людиною, а сама людина підпорядкована стандартизованим правилам поведінки, і де наука використовується для контролю за настроями і навіть думками людей. В цьому «новому чудовому світі» панують автоматизація, стандартизація і... бездуховність, в ньому нема місця мистецтву і найприроднішим людським почуттям – любові, материнству тощо.

Внаслідок пережитих потрясінь, страждань, соціальних катаклізмів і розглянутих вище зсувів у суспільній свідомості в соціальній психології широких верств населення мали місце непередбачувані, невідомі раніше явища. Так, у післявоєнні роки набули неабиякого поширення настрої цинізму, вихваляння насильства (т. зв. культ сили), гедонізм (прагнення до насолоди як вищого блага та основній меті людського буття) і гомосексуалізм. Послаблення традиційних обмежень і ustalених норм позначилися на інституті шлюбу, відсоток розлучень збільшився серед усіх класів суспільства²⁷. Місце жінки в суспільстві, її поведінка та зовнішній вигляд зазнали разючих змін. За роки війни їх питома вага в сфері обслуговування та на виробництві дуже зросла, що сприяло й підвищенню їх соціального статусу, адже в перші післявоєнні роки в багатьох провідних країнах їм було надано право голосу, що зробило їх важливою частиною електорату й новим чинником політичного життя. Багато жінок, що під час війни залишилися без чоловіків і змушені були працювати, відчували себе більш самостійними, стали вільніше ставитися до інтимних зв'язків, прилюдно демонстрували свою розкутість, почали відкрито палити і вживати алкогольні напої, робили зачіску «під хлопця», намагалися приховати свою жіночність в одязі тощо. Це різко контрастувало з довоєнним часом.

Зростаюча свобода звичаїв і поведінки стала загальним явищем. Захоплення фрейдизмом зробило звичайним обговорення сексуальних проблем у пресі. Супутником гедонізму 1920-х рр. став стрімкий розвиток індустрії розваг. Бажання людей післявоєнного часу забути про жахи пережитого, відволіктися від тривог і невизначеності оточуючого світу

з його новими, незрозумілими, а тому ще більш лякаючими проблемами, зумовило характерне явище – переважання на шпальтах періодичних видань передусім розважальної інформації, зокрема приватне життя кінозірок, кримінальна хроніка, спортивні новини, мода, сенсаційні репортажі (наприклад, про нудистський рух або лох-неське чудовисько). На екранах кінотеатрів капіталістичних країн також панували переважно розважальні фільми, хоча з'являлися й такі, що відображали характерні риси суспільного життя того часу: песимізм, тяжіння до ірраціональності й містики, індивідуальний протест проти офіційного буржуазного мистецтва з його міщанськими ідеалами, конфлікт людини з суспільством. Так, у Німеччині, де післявоєнна криза суспільства проявилася найбільш гостро, поряд з суто комерційними, розважальними стрічками, що виконували «втішаючу» функцію, знімалися фільми експресіоністського напрямку, присвячені психопатологічним переживанням людей, що втратили контакт з оточуючою їх дійсністю – незрозумілою, ворожою, байдужою. Хворе суспільство породжувало і хворобливе мистецтво: саме в Німеччині періоду Веймарської республіки виник новий жанр – так звані фільми жахів. Всі ці стрічки про монстрів, вампірів, вбивць-збоченців опосередковано віддзеркалювали ту особливу атмосферу розгубленості й трагізму, яка панувала в суспільстві, що було травмовано поразкою у війні та невдачею Листопадової революції, доведено до відчаю безробіттям, голодом, страшенною інфляцією, заражено бацилами фашизму.

Розірваність світу, розлад у суспільній свідомості, втрата колишніх ідеалів і моральних орієнтирів, про що йшлося вище, доповнювалися і конфліктом поколінь. Після Першої світової війни не спрацював звичайний соціальний процес гармонійної передачі цінностей, норм і зразків поведінки від батьків дітям. Більш того, між поколіннями, що дотримувалися тепер кардинально протилежних поглядів на життя, розверзлася прірва. Зрозуміло, що це аж ніяк не сприяло консолідації суспільства заради подолання численних проблем, з якими воно зіткнулося в міжвоєнний період. Навпаки, посилюлися

людський егоїзм та індивідуалізм, чимало людей воліли якомога скоріше забути вчорашнє, жити сьогоденням, не думати, що чекає на них завтра. В суспільстві, значна частина якого жила інтересами тільки сьогоднішнього дня, виникав небезпечний розрив між минулим з його уроками світової війни, не дуже добре засвоєними, і недалеким майбутнім, де людство чекали ще більш страшні випробування. Багато людей відчували, що суспільство бреде наосліп посеред хаосу і безвір'я, в сум'ятті, що охопило всю його сутність, і в такому стані може прийти або до цинічної байдужості, або до неконтрольованого вибуху емоцій, щоби позбутися розчарувань, принижень, зневіри, зраджених сподівань, які накопичилися в душах людей. Саме такий вибух емоцій вдало використали нацисти в Німеччині, хоча водночас доклали чимало зусиль, щоб він стався. Голландський історик Й. Хейзінга вважав, що саме на такому моральному сум'ятті західної цивілізації диктатори Європи будували свою політичну владу²⁸.

Зміни в суспільній свідомості, про які йшла мова, були характерні здебільшого для Європи. В Америці оптимізм залишався пануючим в умонастроях населення впродовж «золотих двадцятих», але з початком світової економічної кризи в 1929 р. і йому настав край. В західному суспільстві траплялися окремі припливи оптимізму, зокрема через відносне покращення економічної кон'юнктури в роки стабілізації й відповідно зростання добробуту чи у зв'язку з так званим «феноменом Ліндберга».

Щодо останнього, то причини його знов таки пояснюються особливостями свідомості й настроїв людей першого післявоєнного десятиліття. Війна, що перетворилася в *масову*, безглуздо жорстоку бійню, здавалося, позбавила сенсу зусилля, гідність, прагнення *окремої* людини. Тому безпосадковий переліт Ліндберга з США через Атлантичний океан в Європу і викликав такий небачений вибух радості та ентузіазму у людей по обидва боки океану, що знову нагадав про самоцінність людської особистості, здатної на подвиг, самопожертву тощо, тобто про ті якості, які, здавалося, назавжди втраченими в полум'ї «Великої війни». Ось чому мільйони людей так щиро вітали Чарлза Ліндберга, де б він не з'являвся, вітали навіть

більше, ніж сорок років потому американських астронавтів, що побували на Місяці²⁹. У той час у «феномені Ліндберга», за словами вже згаданого М. Екстайнса, виявилось гостре бажання людей того часу «позбутися банальності епохи, що втратила свою віру»³⁰.

З іншого боку, чимало людей в країнах Заходу, особливо серед інтелектуалів, пов'язували свої надії на духовне відродження і встановлення кращого, більш розумного порядку в світі з будівництвом нового, соціалістичного суспільства в СРСР. Вже згаданий вище Ромен Роллан під час розмови зі Сталіним в 1935 р. говорив про симпатії до «країни, де створюється справді великий, абсолютно новий світ. Те, що ви тут робите, має грандіозне значення для всього людства і вже тепер справляє вплив на уми народів і інтелігенції... наші кращі люди покладають на вашу країну свої надії й уповання»³¹. Проте, у другій половині 1930-х років довіра й симпатії демократичних кіл західних країн до Радянського Союзу були відчутно підірвані деякими аспектами радянської допомоги республіканській Іспанії, масштабами політичних репресій 1937 – 1938 рр. тощо.

Таким чином, притаманна суспільній свідомості початку ХХ ст. впевненість у світлому майбутньому та віра в неминучість історичного прогресу були фактично зруйновані в міжвоєнний період. Жахливе кровопролиття світової війни; переродження більшовицької революції в Росії, з якою значна частина людства пов'язувала надії на краще майбутнє і більш справедливий соціальний устрій, в тоталітарну сталінську диктатуру; піднесення фашистських рухів, що прославляли насильство і зневажливо ставилися до ліберальних і демократичних цінностей, на які була зорієнтована західна цивілізація в ХІХ ст.³², – все це серйозно підірвало сподівання, що майбутнє буде визначатися прогресом і безумовним вдосконаленням світу й людини. У 1935 р. Хейзінга змушений був визнати: «Ми живемо в божевільному світі»³³, а за висловом англійського поета Одена, ХХ століття стало «добою неспокою»³⁴. Ретроспективно оцінюючи значення Першої світової та її вплив на подальший розвиток людства, Ан. Уткін дійшов сумного висновку: «Перша світова війна являє собою явище колосального регресу в світовій

історії. Вона обірвала нитку, що не переривалася так жорстоко з часів Ренесансу. Вона обірвала нитку надії на розв'язність всіх людських проблем, вона підірвала віру в майбутнє людства. ... Вона повалила культуру з п'єдесталу загального поклоніння, вона вульгаризувала обставини життя, вона зробила високе смішним, низьке привабливим, посереднє загальним. На противагу попередньому глобальному прогресу вона висунула *націоналістичну винятковість, соціальну нетерпимість, расову зарозумілість*. Перша світова війна повернула середньовічну жорстокість, звиряче самозречення, тупу зневіру в ідеали»³⁵. Тому не дивно, що війна 1914 – 1918 рр. залишилася у свідомості, душах, пам'яті цілих поколінь назавжди.

Як видається, зміни, що сталися у свідомості та настроях європейського суспільства після «Великої війни», нагадували, за висловом П. Джонсона, «образ дрейфуючого світу; відірваного від своїх якорів традиційного закону і моралі»³⁶. Послугуючись назвою відомого твору Марселя Пруста, можна сказати, що увесь міжвоєнний період європейське суспільство перебувало в пошуках втраченого стану духовної рівноваги, соціального оптимізму, віри в можливість людського розуму. Однак ці пошуки так і не досягли мети, перервані початком Другої світової війни.

Ключові слова: *Перша світова війна, суспільна свідомість, занепад європейської цивілізації, духовна криза, гедонізм, конфлікт поколінь.*

Примітки:

¹ Хобсбаум Э. *Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке* / пер. С англ. Н. Охотник. Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2017. С. 217.

² Уткин А. И. *Первая мировая война*. М.: Изд-во Эксмо, 2002. С. 5.

³ Уткин А. И. *Первая мировая война*. С. 661.

⁴ Weiss J. *Conservatism in Europe 1770 - 1945. Traditionalism, Reaction and Counter-revolution*. London: Thames and Hudson, 1977. P. 131.

⁵ Хобсбаум Э. *Разломанное время*. С.178.

⁶ Хобсбаум Э. *Разломанное время*. С. 216.

⁷ Rolland R. *Das Gewissen Europas. Tagebuch der Kriegsjahre 1914 - 1919*. Aufzeichnungen und Dokumente zur Moralgeschichte Europas in jener Zeit. Band I. Juli 1914 bis November 1915. Berlin, 1983. s. 36.

⁸ Цит. за: Kałużyński Z. *Jak zaczął się wiek XX*. Polityka. N15. 1999. 15 kwietnia. S. 51.

⁹ Уэллс Г. *Очерки истории цивилизации*. М.: Изд-во Эксмо, 2004. С. 884.

¹⁰ Цит. за: Kałużyński Z. *Jak zaczął się wiek XX*. S. 52.

¹¹ Ремарк Е. М. *Твори в 2-х тт. Т.1. На Західному фронті без змін. Три товариши*. Романи. Пер. з нім. / Передм. Д. Затонського. Київ: Дніпро, 1986. С. 178.

¹² Цит. за: Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. Часть 1. М.: Анубис, 1995. С. 177.

¹³ Осборн Р. *Цивилизация. Новая история Западного мира* / Пер. с англ. М. Колопотина. М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2008. С. 643.

¹⁴ Киган Д. *Первая мировая война* / Пер. с англ. Т. Горошковой, А. Николаева. М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. С. 551.

¹⁵ Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. С. 22.

¹⁶ Цит. за: McKay J. P., Hill B.D., Buckler J. *A History of Western Society*. Second Edition. Vol. II.: From Absolutism to the Present. Boston: Houghton Mifflin Company, 1983. P. 996.

¹⁷ Weiss J. *Conservatism in Europe 1770 - 1945*. P. 131.

¹⁸ Голсуорси Дж. *Сага о Форсайтах*. М.: Худож. лит-ра, 1973. Т. 2. С. 32.

¹⁹ Chambers V. et al. *The Western Experience*. Fifth ed. Vol. III. The Modern Era. N.Y.: McGraw-Hill, Inc., 1991. - 1354 p. Stearns P.N. *European Society in Upheaval. Social History Since 1800*. London: The Macmillan Company, 1970. P. 1141.

²⁰ Ремарк Е. М. *Твори в 2-х тт. Т.1. На Західному фронті без змін. Три товариши*. С. 238.

²¹ Ремарк Е. М. Вказ. праця. С. 339 - 340.

²² Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. СС. 12, 22.

²³ McKay J. P., Hill B.D., Buckler J. *A History of Western Society*. P. 991 - 992.

- ²⁴ Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. С. 17.
- ²⁵ Eksteins M. *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. 2nd ed. Toronto: Lester and Orpen Dennys Lmtd., 1989. P. 328.
- ²⁶ Киган Д. *Первая мировая война*. С. 223.
- ²⁷ Stearns P.N. *European Society in Upheaval. Social History Since 1800*. London: The Macmillan Company, 1970. P. 322.
- ²⁸ Sontag R. J. *A Broken World: 1919-1939*. N.Y. et al.: Harper and Row, Publishers, Inc., 1972. P. 229.
- ²⁹ Eksteins M. *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. P. 248.
- ³⁰ Eksteins M. *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. P. 265.
17. Stearns P.N. *European Society in Upheaval. Social History Since 1800*. - London: The Macmillan Company, 1970. - 425.
- ³¹ Цит. за: Семанов С. Н., Кардашов В. И. *Йосиф Сталин: жизнь и наследие*. М.: Новатор, 1997 С. 451.
- ³² Findley C.V., Rothney J.A.M. *Twentieth-Century World*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1986. P. 155.
- ³³ Sontag R. J. *A Broken World: 1919-1939*. P. 229.
- ³⁴ Findley C.V., Rothney J.A.M. *Twentieth-Century World*. P. 155.
- ³⁵ Уткин А. И. *Первая мировая война*. С. 661 - 662.
- ³⁶ Джонсон П. *Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы*. С. 61.